

**Психологічний аналіз особливостей
творчої особистості студентів**

Зміст

Вступ.....	3
1. Теоретичні засади дослідження проблеми психологічних особливостей творчої особистості студентів.....	6
1.1 Дослідження творчої особистості з позиції системно - стратегічної концепції творчості.....	6
1.2 Психологічні особливості творчої особистості.....	10
2. Експериментальний аналіз психологічних особливостей творчої особистості студентів.....	14
2.1 Організація і методи констатувального експерименту.....	14
2.2 Аналіз результатів констатувального експерименту.....	16
2.2.1. Порівняння результатів діагностики самоактуалізації особистості.....	17
2.2.2. Порівняння результатів діагностики акцентуацій характеру...	20
2.2.3. Порівняння результатів діагностики мотивації досягнення успіху.....	23
2.2.4. Порівняння результатів тестування творчих характеристик особистості.....	25
2.2.5. Порівняння результатів тестування рівня розвитку дивергентного мислення.....	26
2.2.6. Порівняння результатів діагностики рівня розвитку емпатичних здібностей	28
Висновки	30
Список використаних джерел.....	31

ВСТУП

Прискорений темп науково-технічного прогресу, швидкість змін у всіх сферах людської діяльності, високий темп життя — характерні ознаки сучасного соціокультурного простору. Загальні тенденції розвитку суспільства зумовлюють стимулювання людської діяльності у різних сферах, необхідність більш успішної реалізації людських ресурсів – в першу чергу творчого потенціалу окремої людини. Потреба суспільства у всебічній творчій активності людини зростає і вимагає формування діяльної, духовно багатой особистості, яка здатна творчо розв'язувати безліч різноманітних нагальних проблем, конструктивно працювати в динамічних умовах життя.

Проблема розвитку творчості має історичний характер, залежно від способу життя, образу світу, який вона формує, а також від вимог суспільства до творчої особистості. В умовах сучасної цивілізації, в зв'язку з кризою духовності, розвитком технократичного мислення виявляється дуже важливим зосередити увагу на проблемах розвитку творчої особистості. На перший план виступають соціокультурні умови, які гальмують чи зумовлюють розвиток тих якостей особистості, котрі допоможуть їй реалізувати творчий потенціал.

В період навколишньої нестабільності, та флуктуацій умов життя, постає нова фундаментальна проблема – розвиток творчої особистості. Саме творчість дає потужний поштовх до відкриття нових змістів сучасного розвитку світу.

Питання про механізми, процес, природу творчої особистості, особистісний та творчий розвиток людини в процесі творчої діяльності залишається в багатьох аспектах відкритим для наукової дискусії.

Мета: теоретичне обґрунтування та експериментальне вивчення психологічних особливостей творчої особистості студентів.

Завдання:

1. Проаналізувати стан вивчення проблеми розвитку творчої особистості студента в період навчання у вищому навчальному закладі.
2. Експериментально виявити основні компоненти структури творчої особистості студента.
3. Провести порівняльний аналіз психологічних особливостей творчої особистості студентів-магістрантів та студентів-бакалаврів.

Об'єкт дослідження: особистість студентів вищих навчальних закладів.

Предмет дослідження: психологічні особливості творчої особистості студентів.

Методи дослідження: Для досягнення мети, вирішення поставлених завдань було використано комплекс методів дослідження.

Загальнонаукові методи: теоретичний аналіз наукових і літературних джерел з проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення; емпіричні: анкетування, бесіди, аналіз біографічних даних, інтерв'ювання);

Математичні методи: статистичні методи обробки даних (χ^2 -критерій Пірсона) та якісної інтерпретації результатів дослідження. На експериментальному етапі дослідження застосовувалися стандартизовані психодіагностичні методики, зокрема: діагностика шкали емоційного відгуку А.Мергабяна, опитувальник емпатійних здібностей В.В.Бойко, діагностика самоактуалізації особистості А.В.Лазукіна, діагностика типу акцентуації особистості Шмишенка, діагностика особистості на мотивацію досягнення успіху Т.Елерса. Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечується вихідними науково-методологічними принципами, використанням стандартизованих методик, емпіричною перевіркою аналітичних висновків, відповідністю методів дослідження його меті і завданням.

Структура та обсяг роботи зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, двох розділів, висновку, списку використаних джерел (52 найменування). Основний зміст викладений на 31 сторінці. Робота містить 6 таблиць та 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ

1.1 Дослідження творчої особистості з позиції системно-стратегічної концепції творчості

Проблема дослідження творчості, незважаючи на достатньо довгий період вивчення цього питання, до сьогодення часу не має загальної задовільної системи поглядів на природу творчості та сталої загальної теорії.

Розвиток становлення творчої особистості, її формування, створення умов творчої самореалізації індивіда залишається в багатьох аспектах відкритим для наукових дискусій. Велика практична значущість цієї проблеми та неможливість її вирішення в межах окремих наукових парадигм сформулювали процес інтеграції та взаємозбагачення теоретико – експериментальних та концептуальних підходів на шляху до створення єдиної теорії творчості [6].

Проблема розвитку творчості має історичний характер і залежно від способу життя, образу світу, який вона формує, а також від вимог суспільства до творчої особистості. Людські потреби, які виникають при формування діяльності людини, розвиваються як наслідок потреб суспільства. В зв'язку з цим, виникають нові етапи розвитку нашого уявлення про сучасну стратегію сталого життя нинішнього покоління, модель людини у сучасному суспільстві.

Подальший розгляд творчої особистості будемо визначати з позицій системно – стратегічної концепції творчої діяльності. Дана концепція належить академіку В.О.Моляко, і застосовується як методологічний принцип дослідження творчої особистості. Наукової школи В.О. Маляко становлять ряд визначних науковців, котрі запровадили, розкрили та

вдосконалили дану концепцію (А.Б.Коваленко, О.А.Кривопишина, Л.А.Мойсеєнко, В.А.Семиченко, Т.М.Третяк та ін.).

Суть системно – стратегічної концепції творчої діяльності полягає у тлумаченні творчості як органічної складової цілісного психічного потенціалу суб'єкта, що є основою його діяльності [5].

У вивченні системно-структурних характеристик різних видів творчості визначаються закономірності освоєння зростаючою особистістю конкретних видів і форм творчої діяльності (Л. А. Венгер, В. В. Давидов, В. М. Дружишн, О. М. Дяченко, О.Л. Яковлева та ін.).

Уточнюючи поняття стратегії, В.О.Моляко наголошує саме на психологічному сенсі стратегії, відзначаючи, що йдеться про сутнісно нове психічне утворення. У такому розумінні специфіка стратегії полягає у готовності до творчої діяльності, у наявності в конкретного суб'єкта комплексу вмінь і здібностей до її здійснення взагалі або ж її певних видів [10].

Вчений доводить, що стратегії реалізуються в результаті конкретних дій, які в сукупності створюють подальшу тактику дії індивіда.

На думку В.О.Моляко [16], розроблення системно – стратегічної концепції творчості мають бути тісно пов'язані із загальними тенденціями, що характеризують розвиток людини. Концепція базується на уявленні про людину як про творчу особистість, яка є самостійною у прийнятті рішення, в постановці значущих цілей та розробленні програм власної поведінки. Творча особистість досягає суттєвого рівня інтелектуального розвитку та професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює власну відповідальність перед собою та суспільством.

Дотримуючись позицій наукової школи В. О. Моляко, вважаємо за доцільне у якості робочого об'єкта визначення творчості, яке дають представники системно-структурного підходу: «творчість — це така діяльність людини, в результаті якої виникає щось нове, таке, чого досі ще не існувало», а «продукти творчості — це не тільки матеріальні вироби

(будинки, машини, картини), але й окремі ідеї, рішення, просто думки, плоди фантазії, які можуть і не віднаходити матеріального втілення. Іншими словами, творчість — це продукування нового в різних сферах та формах, скажімо, в науці, техніці, мистецтві, педагогіці, у вигляді наукових відкриттів, конструкцій, фільмів, педагогічних ідей».[8]

Така концепція творчої діяльності передбачає тлумачення творчості як органічної складової цілісного психічного потенціалу суб'єкта, що є «основою його конструктивної, проектувальної, видозмінюючої діяльності у професійних та повсякденних вимірах»[7].

Конденсуючи в собі структури, відповідальні за аналіз ситуацій, оцінювання нової інформації, вибір об'єктів дослідження, орієнтирів, планування творчої поведінки, прогнозування розвитку гіпотез і задумів розв'язання завдань, можливості гнучкої переорієнтації в мінливих умовах діяльності; стратегії багато в чому спрямовують і наповнюють конкретним змістом свідомість, акумулюють у підсвідомості знання і технології їх використання при виникненні нових проблем і завдань [11].

Не вся діяльність особистостей має творчий характер. На думку Л.В.Яценко до творчої діяльності можна віднести наступні базисні ідеї:

1. Творча діяльність є способом буття людини у світі, вона є похідною від історії і культури і повніше за все виражає соціальну сутність людини.

2. До творчості причетні не будь-які форми людської активності, а тільки цілеспрямована діяльність, остання протистоїть не окремим проявам несвідомого, а стихійному, мимовільному перебігу подій, що має місце у природі та історії.

3. Невід'ємним атрибутом творчості є свобода, що виникає в самій діяльності й виражається не тільки в контролі роботи людини над природними й соціальними процесами, але й у самоволодіння; свобода у

творчості полягає в умінні підкоряти свої думки й дії поставлені меті й знаходити найефективніший спосіб просування до неї.

4. У творчій діяльності присутні компоненти трьох типів: продуктивні, репродуктивні й рутинні, що виражають різні підходи до культури, до соціальних передумов праці.

5. Продуктивні компоненти творчого процесу забезпечують його результату такі ознаки, як істотна новизна, соціальна значимість і досконалість виконання, які складають онтологічний, аксіологічний і естетичний аспекти творчого продукту.

6. Поряд з головними типами співвідношень продуктивних і репродуктивних компонентів, існують ще три модифікації нетворчої діяльності, у яких відсутня та або інша група продуктивних дій: псевдо творчість, що імітує творчий пошук, антитворчість, позбавлена аксіологічного аспекту, і «творчість у собі» [9].

Творчість розглядається як вища форма людської діяльності. Під поняттям творчої діяльності розуміють – соціально обумовлену творчу діяльність, у якій більш повно представлені продуктивні компоненти; вона орієнтована на одержання принципово нових, соціально значимих і доцільно оформлених результатів; творчість є таким атрибутом людини, завдяки якому здійснюються соціально значимі зміни в навколишньому середовищі, розвитку культури й удосконалення особистості.

1.2 Психологічні особливості творчої особистості

Центральною проблемою під час аналізу творчої особистості є проблема носія творчого потенціалу – індивіда, здатного до процесу творіння. Природа творчості — одне з найголовніших питань в дослідженні розвитку творчої особистості. Актуалізація психологічних механізмів розвитку творчої особистості є складним процесом, що пов'язаний з віковим становленням особистості [10]. Юність розглядається як етап перехідного стану до самостійної творчості творчих особистостей, саме в цей період формується людська особистість, починаються прояви її здібностей, нахилів, стратегічних та ситуативних патернів майбутньої сталої поведінки.

Період юності характеризується наступними рисами:

1. В юності у молодій людині виникає проблема вибору життєвих цінностей, коли особистість прагне сформувати внутрішню позицію стосовно себе, стосовно інших людей, а також до моральних цінностей.

2. Це сенситивний період для емпатії: в юності загострюються здібності до відчуття станів інших, здатності переживати емоційно ці стани як свої.

3. Одночасно загострюється потреба до відокремлення, прагнення відгородити свій унікальний світ від вторгнення інших людей з метою укріплення почуття особистості, щоб зберегти свою індивідуальність, реалізувати свої домагання на визнання.

4. У цілому це період розвиненої рефлексії, що дає можливість для тонкого відчуття власних переживань і одночасно — співвіднесення інтимного з нормативним.

5. Юності притаманне прагнення до самовизначення у професійному і суспільному плані[13].

Вивчення розвитку творчої особистості в юності дозволяє визначити мотиваційні довготривалі установки, які характеризують спрямованість

особистості на створення творчого продукту. В період юності мотиваційна сфера особистості перебудовується таким чином, що домінуючу позицію в її структурі займають схильності. Схильності визначають як спрямованість на конкретну діяльність, як потреба в будь-якому виді діяльності, як професійна спрямованість особистості. До специфічних особливостей схильностей: спонукання до діяльності, яке завжди співпадає зі змістом цієї діяльності; при умові вибору адекватної їй діяльності схильності трансформуються в інтереси; при відсутності діяльності, що відповідає схильностям, з'являється незадоволеність своєю діяльністю [12].

Психологічні аспекти життєдіяльності і життєтворчості розглядаються сучасною психологією в різних напрямках, але в їх основі лежить погляд на особистість як відносно сталу систему ставлень людини до навколишньої реальності й форм саморегуляції, вивчаються закономірності формування і розвитку особистості, процеси її самовизначення, життєвий шлях, стратегії і варіанти життя, одстоюється ідея єдності, цілісності життєвого шляху .

Суб'єктом творчої діяльності виступає сама творча особистість на всіх стадіях її становлення. Творча особистість за складом і характером притаманних їй психічних якостей є дуже складним синтезом творчого потенціалу, вона характеризується великою кількістю різноманітних якостей притаманних носіям творчого потенціалу.

Творча сутність людини є ядром індивіда, вона може бути охарактеризована у його можливостях конструктивно вирішувати не тільки порівняно прості, але й досить складні проблеми, що виникли у професійному чи повсякденному житті [7].

На всіх стадіях становлення творча особистість характеризується загальним творчим потенціалом суб'єкта, його здібностями, готовністю до виконання творчої діяльності та іншими параметрами, які прямо чи опосередковано впливають на перебіг творчої діяльності [5]. До найбільш

вагомих характеристик чинників, що впливають на формування творчого потенціалу, відносять наявність стимулювання творчих проявів особистості

Творча особистість включає в себе ряд компонентів та характеристик притаманних цьому поняттю. До основних характеристик творчої особистості відносять: здатність до самоактуалізації, креативність, готовність до ризику, нерівномірність успіхів під час вивчення різних навчальних предметів, наявність творчого потенціалу, високий рівень мотивації, готовність до ризику, самобутність, розвиток емпатії, семантична гнучкість.

Характеризуючи творчу особистість в цілому, можна констатувати такі її особливості [16]:

1. Інтелектуальний потенціал – гнучкість, швидкість, дивергентність, здатність до наслідування.
2. Допитливість – внутрішня пізнавальна мотивація, відчуття нового.
3. Ініціатива – постійна активність і зайнятість, працелюбність, любов до труднощів.
4. Незалежність, самостійність, прагнення до самовираження.
5. Наполегливість, відданість справі.
6. Оригінальність, творчість: прагнення до творчих задач та занять, винахідливість.
7. Ерудиція, самореалізація.

До основних ознак творчої особистості науковці відносять:

- перша ознака творчої особистості полягає в оригінальності, нетривіальності, незвичайності висловлюваних думок. Творча людина майже завжди й усюди прагне знайти і виявити власне, відмінне від інших рішення.

- друга ознака - семантична гнучкість - полягає у здатності бачити старий об'єкт під новим кутом зору: те в ньому, чого раніше не помічали,

що приховане від стороннього глядача, але внутрішньо притаманне, виявляти нові способи використання об'єкта, функціональне застосування на практиці.

- адаптивна гнучкість, що є третьою ознакою творчої особистості, полягає в здатності видозмінювати сприйняття об'єкта таким чином, що бачити його нові, приховані від спостерігача сторони.

- четверта ознака, семантична спонтанна гнучкість, означає здатність продукувати різноманітні ідеї у невизначеній ситуації, зокрема у такій, що не містить орієнтирів для цих ідей, не дає прямих «підказок».

У процесі свого життя, особистість проходить декілька етапів свого розвитку, основним з яких вважається період юності.

Розвиток творчої особистості — це постійні змінення, переходи, перетворення родових, соціально-типологічних властивостей в індивідуальні, особистісно-сміслові її якості, що виникають в ході онтогенезу. Особистісне зростання корелює з розвитком у напрямі самореалізації та самоактуалізації людини [20].

Теоретичний аналіз проблеми розвитку творчої особистості студентів підтвердив необхідність експериментального вивчення їх психологічних особливостей. У відповідності до цього визначимо основні особливості структури особистості студентів, що займаються різноманітними видами творчої діяльності.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ

2.1 Організація і методи констатувального експерименту

Згідно з метою та завданнями дослідження здійснено експериментальний аналіз процесу розвитку творчої особистості студентів, який полягав у виявленні основних компонентів структури творчої особистості студента, порівнянні психологічних особливостей творчої особистості студентів-магістрантів та студентів-бакалаврів, створення психологічного портрету творчої особистості сучасного студента.

З метою виявлення творчо обдарованих особистостей на етапі пілотажного дослідження було проведене анкетування респондентів віком від 19 до 22 років.

На першому етапі констатувального експериментального дослідження з загальної кількості респондентів за результатами анкетування було виявлено 260 особистостей, що займаються або займалися різними видами творчості (наука, література, музика, інші види творчості).

На другому етапі констатувального експерименту, проаналізувавши анкети 260 респондентів, ми виділили дві вибірки: 1) 83 респонденти, які отримують ступінь магістра в даний час (група А); 2) 177 респондентів, які мають чи отримують в даний час інший освітній рівень (група Б).

Відбір здійснювався за двома критеріями: 1) за повнотою наданих даних; 2) наявністю продуктів творчої діяльності (музичні, літературні твори, наукові публікації та інше).

У ході експерименту застосовувалися загальнонаукові методи дослідження (аналіз наукових і літературних джерел з проблеми,

спостереження, анкетування, метод біографічної бесіди, інтерв'ювання), якісний аналіз та статистичні методи обробки даних.

Для досягнення мети, вирішення поставлених завдань було використано комплекс методів дослідження.

Загальнонаукові методи: теоретичний аналіз наукових і літературних джерел з проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення; емпіричні: анкетування, бесіди, аналіз біографічних даних, інтерв'ювання;

Математичні методи: статистичні методи обробки даних (χ^2 -критерій Пірсона) та якісної інтерпретації результатів дослідження. На експериментальному етапі дослідження застосовувалися стандартизовані психодіагностичні методики, а саме: діагностика шкали емоційного відгуку А.Мергабяна, опитувальник емпатійних здібностей В.В.Бойко, діагностика самоактуалізації особистості А.В.Лазукіна, діагностика типу акцентуації особистості Шмишенка, діагностика особистості на мотивацію досягнення успіху Т.Елерса.

Біографічний метод

За допомогою цього методу нами вирішувалися такі завдання:

- визначалися суб'єктивно значимі факти життя досліджуваних груп;
- перевірялися, підтверджувалися чи спростовувалися, а також ілюструвалися факти, отримані за допомогою інших методів.

Анкетування. Найголовнішою перевагою анкетного методу є, по-перше, те, що, завдяки величезній кількості фактів, які дає анкетування, обмежується кількість можливих теорій та гіпотез. По-друге, тільки за наявності багатого й різноманітного матеріалу дослідник отримує змогу встановити індивідуальні різниці, завдяки чому «усуваються хибні узагальнення суто індивідуальних закономірностей душевного життя» [6]. По-третє, ступінь вірогідності свідчень підвищується разом зі збільшенням кількості узгоджених свідчень. По-четверте, на думку Рібо, анкета, у певному розумінні, посідає проміжне положення між спостереженням та

експериментом і тому є своєрідною модифікацією як недоліків, так і переваг обох методів. І, нарешті, найголовніше. Як вважає С. Холл, за допомогою деяких анкетних досліджень можна отримати повну картину найбільш складних душевних явищ, котрі є доступними спостереженням та експериментам лише в уривках [6].

Методи обробки емпіричних даних представлені **статистичними методами**, зокрема, методами непараметричної статистики, застосовуваними у малих вибірках [7], які, до того ж, мають багато переваг порівняно з параметричними (більш велике поле для застосування, менша кількість грубих помилок та ін.).

Зокрема, нами було застосовано критерій χ^2 Пірсона на 0,05 рівня значущості з метою визначення розбіжності або згоди розподілів.

Критерій χ^2 К. Пірсона застосовується у двох цілях:

- 1) для зіставлення емпіричного розподілу ознаки з теоретичним — рівномірним, нормальним або якимось іншим;
- 2) для зіставлення двох, трьох або більш емпіричних розподілів одного й того ж признаку.

Критерій χ^2 відповідає на запитання про те, чи з однаковою частотою зустрічаються різні значення признаку в емпіричному й теоретичному розподілах або у двох і більше емпіричних розподілах.

Перевага методу полягає в тому, що він дозволяє зіставляти розподіли ознак, представлених у будь-якій шкалі, починаючи від шкали найменувань. У найпростішому випадку альтернативного розподілу («так — ні») уже можна застосовувати критерій χ^2 .

2.2 Аналіз результатів констатувального експерименту

Переходимо до аналізу результатів, отриманих під час проведення констатувального експерименту.

Під час експерименту аналізувалися: результати діагностики самоактуалізації особистості, типи акцентуації характеру, діагностики

шкали емоційного відгуку, тест дивергентного мислення, творчі характеристики особистості, рівень емпатичних здібностей.

2.2.1 Порівняння результатів діагностики самоактуалізації особистості

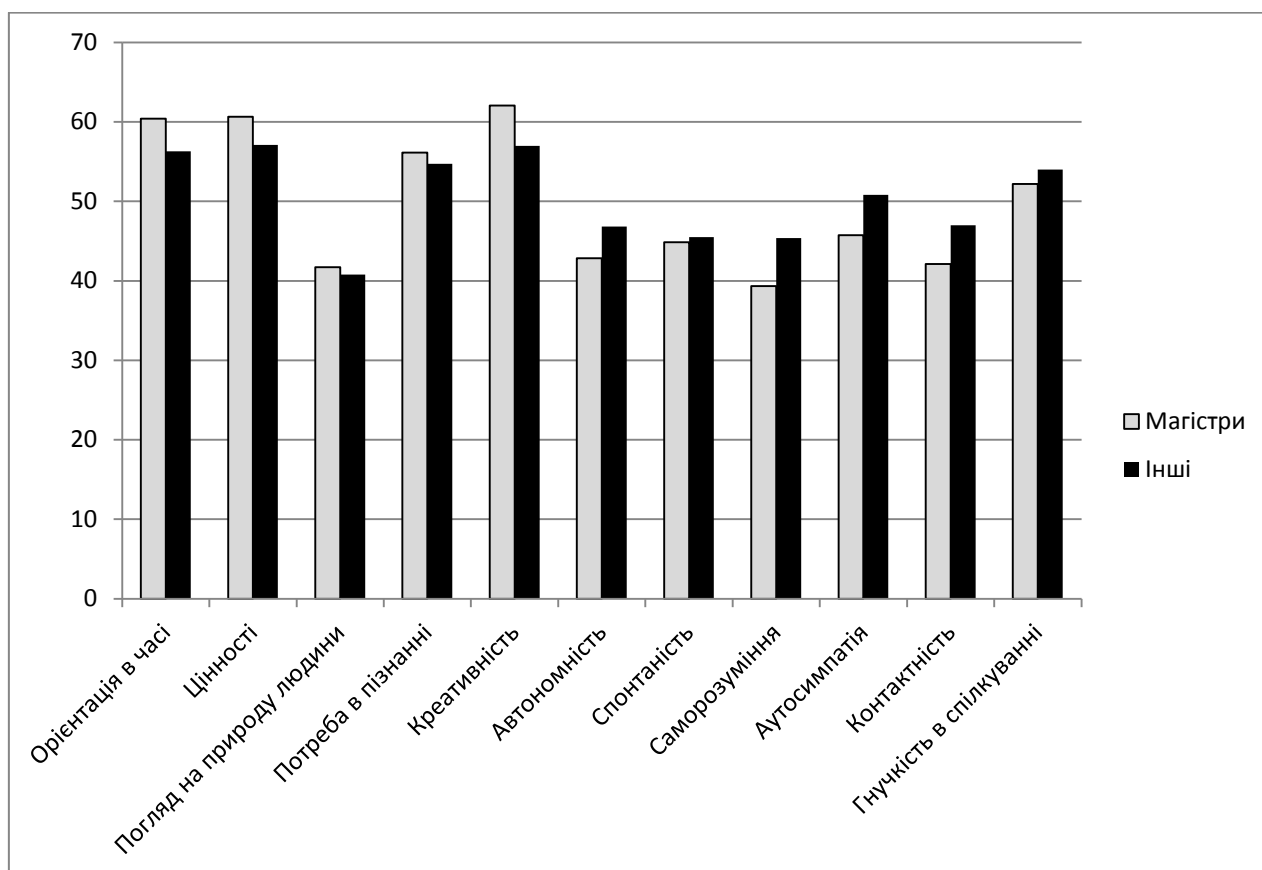
Для діагностики самоактуалізації особистості за методикою Лазукіна А.В. аналізувалися дані респондентів групи А (які отримують ступінь магістра) та групи Б (які отримують ступінь бакалавра). Було порівняно наступні характеристики: орієнтація в часі, цінності, погляд на природу людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність, спонтанність, само розуміння, аутосимпатія, контактність, гнучкість в спілкуванні. Результати діагностики представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.
Результати діагностики самоактуалізації особистості

	Група А	Група Б
Орієнтація в часі	60,39	56,27
Цінності	60,65	57,09
Погляд на природу людини	41,7	40,8
Потреба в пізнанні	56,13	54,7
Креативність	62,03	56,97
Автономність	42,84	46,84
Спонтанність	44,87	45,5
Саморозуміння	39,35	45,38
Аутосимпатія	45,72	50,81
Контактність	42,13	47
Гнучкість в спілкуванні	52,2	54,01

У респондентів групи А і Б за критерієм χ^2 на 0,05 рівня значимості не виявлено статистично значимих різниць між показниками погляд на природу людини, потреба в пізнанні, автономність, спонтанність, гнучкість в спілкуванні. Виявлені відмінності в показниках орієнтація в часі (група А – 60,39%, група Б – 56,27%), цінності (група А – 60,65%,

група Б – 57,09%), креативність (група А – 62,03%, група Б – 56,97%) і в показниках саморозуміння (група А – 39,35%, група Б – 45,38%), ауто симпатія (група А – 45,72%, група Б – 50,8%). Результати порівняння представлено на рисунку 2.1.

Рис. 2.1. Результати діагностики самоактуалізації особистості

Шкала орієнтації в часі показує, наскільки людина живе сьогоднішнім, не відкладаючи своє життя на "потім" і не намагаючись знайти притулок в минулому. Високий результат характерний для осіб, які добре розуміють екзистенціальну цінність життя "тут і тепер", здатних насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулими радощами і не знецінюючи передчуттям прийдешніх успіхів. Низький результат показують люди, невротично занурені в минулі переживання, із завищеним прагненням до досягнень, недовірливі і невпевнені в собі.

Шкала цінностей. Високий бал за цією шкалою свідчить, що людина поділяє цінності особистості, що самоактуалізується, до числа яких А. Маслоу відносив такі, як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, звершення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля, гра, самодостатність. Перевага цих цінностей вказує на прагнення до гармонійного буття і здоровим відносинам з людьми, далеке від бажання маніпулювати ними в своїх інтересах.

Прагнення до творчості або креативність - неодмінний атрибут самоактуалізації, яку просто можна назвати творчим відношенням до життя.

Саморозуміння. Високий показник по цій шкалі свідчить про чутливість, сенситивність людини до своїх бажань і потреб. Такі люди є вільні від психологічного захисту, що відокремлює особистість від власної сутності, вони не схильні підмінити власні смаки та оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Низький бал за шкалою саморозуміння притаманний людям невпевненим, що орієнтується на думку оточуючих - Д. Рісмен називав таких "орієнтованими ззовні" на відміну від "орієнтованих зсередини".

Аутосимпатія - природна основа психічного здоров'я і цілісності особистості. Низькі показники мають люди невротичні, тривожні, невпевнені в собі. Аутосимпатія зовсім не означає тупого самовдоволення або некритичного самосприйняття, це просто добре усвідомлювана позитивна Я-концепція, яка служить джерелом стійкої адекватної самооцінки. [3]

Аналіз показників рівня розвитку самоактуалізації особистості показав, що для групи А показники орієнтації в часі, цінності, креативності, аутосимпатії, контактності, само розуміння мають статистично значущі різниці в порівнянні з групою Б.

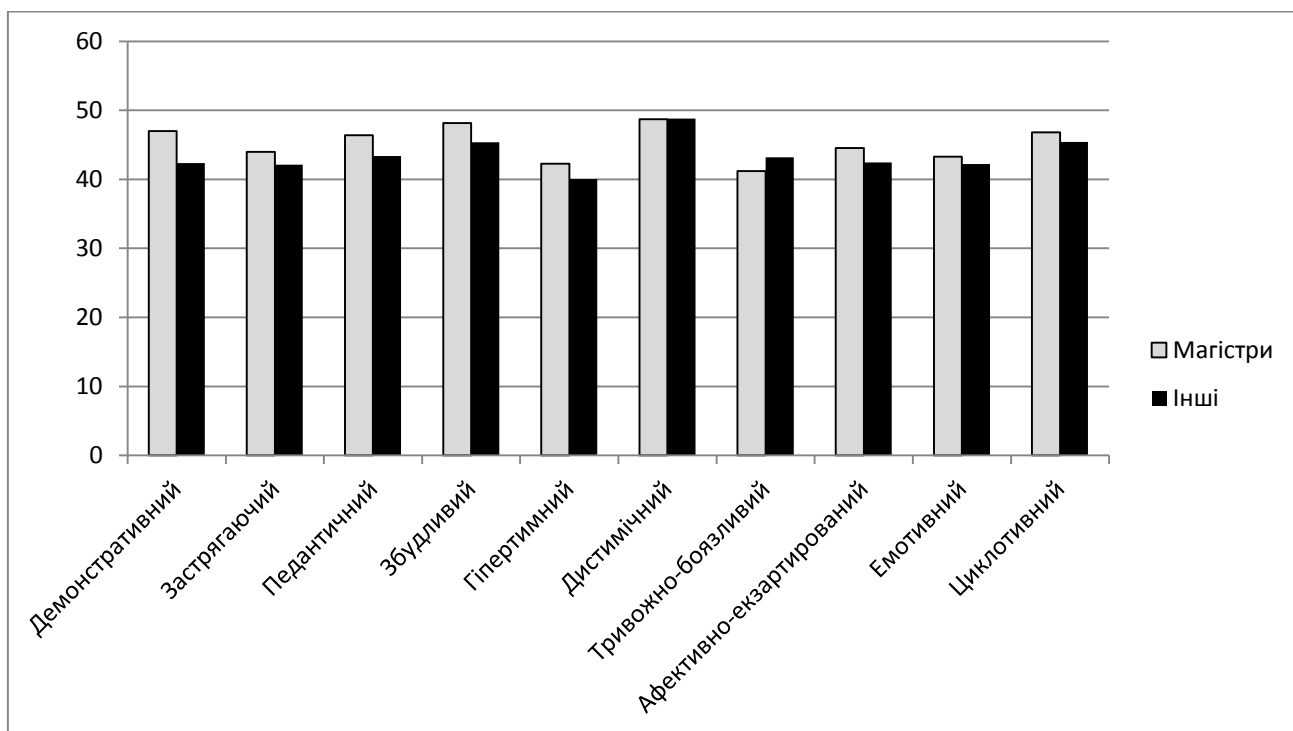
2.2.2 Порівняння результатів діагностики акцентуацій характеру

Для респондентів групи А та групи Б проведено порівняльну діагностику типів акцентуації характеру. Результати представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.
Результати діагностики типів акцентуацій характеру

Тип акцентуації	Група А	Група Б
Демонстративний	46,9904	42,375
Застрагаючий	43,9648	42,10209
Педантичний	46,3764	43,37985
Збудливий	48,1604	45,37179
Гіпертимний	42,28	40,02239
Дистимічний	48,7	48,79104
Тривожно-боязливий	41,2	43,20896
Афективно-екзартирований	44,54	42,45522
Емотивний	43,2636	42,21672
Циклотивний	46,824	45,39448

У респондентів групи А і Б за критерієм χ^2 на 0,05 рівня значимості виявлено статистичні відмінності за наступними показниками. У респондентів групи А більше виражені такі типи акцентуацій: демонстративний (46,99%), педантичний (46,37%), збудливий (48,16%). Для групи Б дані типи акцентуацій виражені менше: демонстративний (42,37%), педантичний (43,38%), збудливий (45,37%). За іншими показниками між групами А та Б статистично значимих різниць не виявлено. Результати порівняння представлено на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Порівняльна характеристика акцентуацій характеру

Наведемо коротку характеристику перерахованих типів акцентуацій характеру.

Тип акцентуації: демонстративний.

Особливості спілкування і поведінки: Виражене прагнення бути в центрі уваги і досягти своїх цілей за будь-яку ціну: сльози, неприємність, скандали, хвороби, хвастощі, вбрання, незвичні захоплення, неправда. Легко забувають про свої непорядні вчинки. Поведінка залежить від людини, з якою має справу, висока пристосовуваність до людей.

Риси, привабливі для співрозмовників: Привітність, завзятість, цілеспрямованість, акторське обдарування, здатність захопити інших, неординарність.

Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт: Егоїзм, неприборканість вчинків, облудність, хвалькуватість, ухиляння від роботи, схильність “занедужувати” у найвідповідальніші і важкі моменти. Схильність до інтриг, самовпевненості і високих претензій. Провокують конфлікти, при цьому активно захищаються.

Ситуації, в яких можливий конфлікт: Ситуації зачеплення інтересів, недооцінка заслуг, повалення з “п'єдесталу” викликають істеричні реакції. Схильність до істерії. Замкнуте коло спілкування, одноманітна робота пригнічують.

Діяльність, якій віддається перевага: Сприятлива робота з постійно мінливими короткочасними контактами.

Тип акцентуації: збудливий.

Особливості спілкування і поведінки: Підвищена дратівливість, нестриманість, агресивність, похмурість, “занудливість”, але можлива підслесливість, послужливість (як маскування). Схильність до хамства і нецензурної лайки або мовчазності, сповільненості в бесіді. Активно і часто конфліктують, не уникають сварок з начальством, невживчиві у колективі, у сім'ї деспотичні та жорстокі.

Риси, привабливі для співрозмовників: Поза приступами гніву - сумлінність, акуратність, любов до дітей.

Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт: Дратівливість, запальність, неадекватні вибухи гніву і ярості з рукоприкладством, жорстокість; ослаблений контроль потягів (аморальна поведінка, зловживання алкоголем, асоціальні вчинки).

Ситуації, в яких можливий конфлікт: Схильність до конфліктів з незначних приводів, невротичних зривів, психопатії, правопорушень

Діяльність, якій віддається перевага: Фізична праця, атлетичні види спорту. Через нелагідність часто змінюють місце роботи. Необхідно розвивати витримку, самоконтроль.

Тип акцентуації: педантичний.

Тип акцентуації: Виражена занудливість у виді “пережовування” подробиць, на службі здатні замучити відвідувачів формальними вимогами, зморюють домашніх надмірною акуратністю.

Особливості спілкування і поведінки: Сумлінність, акуратність, серйозність, надійність у справах і почуттях, рівний настрій.

Риси, привабливі для співрозмовників: Формалізм, “крутість”, “занудливість”, прагнення перекласти прийняття важливого рішення на інших.

Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт: Ситуація особистої відповідальності за важливу справу, недооцінка заслуг інших; схильність до нав'язливостей, психастенії [15].

Діяльність, якій віддається перевага: Професії, не пов'язані з великою відповідальністю, віддають перевагу “паперовій роботі”, не схильні змінювати місце роботи. [4]

Аналіз типів акцентуацій характеру показав, що рівень акцентуацій характеру у респондентів групи А дещо вищий, ніж у респондентів групи Б. У респондентів групи А найбільш яскраво виражені такі типи акцентуацій: демонстративний, педантичний, збудливий.

2.2.3 Порівняння результатів діагностики мотивації досягнення успіху

Для респондентів групи А та групи Б проведено діагностику мотивації досягнення успіху Т. Елерса. Результати представлені в таблиці 2.3.

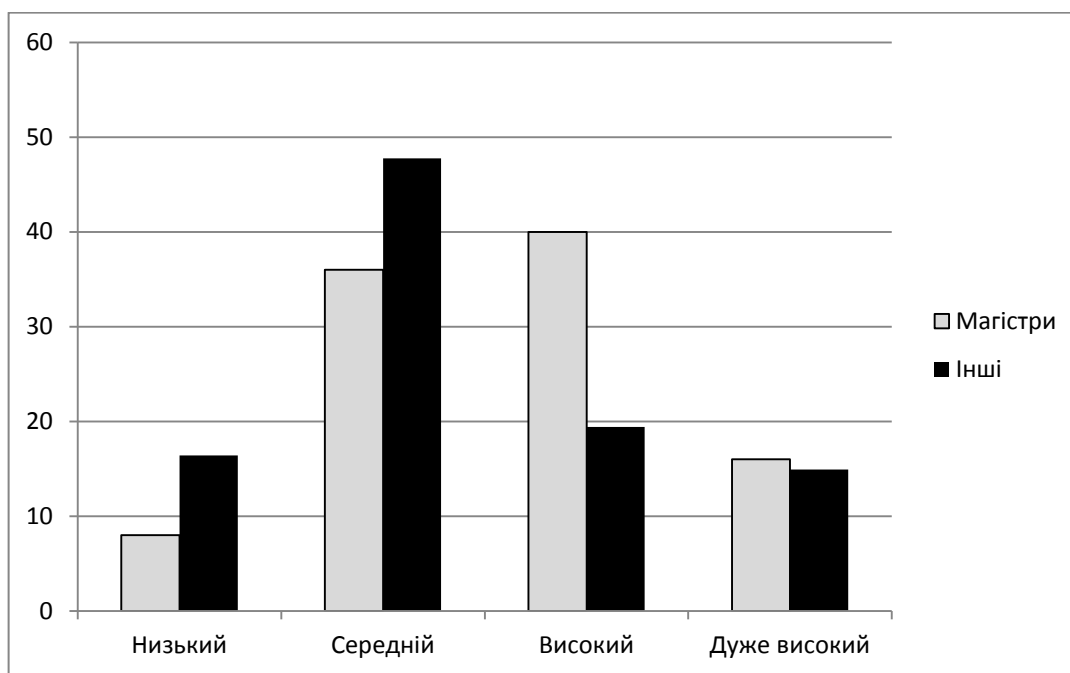
Таблиця 2.3.

Результати діагностики мотивації досягнення успіху

	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
Група А	8	36	40	16
Група Б	16,4	47,7	19,4	14,9

У респондентів групи А і Б наявні статистичні відмінності за наступними показниками мотивації досягнення успіху. У групі А виявлено 40% респондентів з високим рівнем мотивації досягнення успіху і 36% респондентів з середнім рівнем мотивації досягнення успіху. У групі Б 19,4% респондентів мають високий рівень і 47,7% респондентів мають середній рівень мотивації досягнення успіху. Дуже високий рівень

мотивації досягнення успіху мають 16% респондентів групи А і 14,9% респондентів групи Б. Таким чином, високий рівень мотивації уникнення мають 56% респондентів та 33,3% респондентів групи Б. Результати порівняння представлено на рисунку 2.3.

Рис. 2.3. Порівняльна характеристика діагностики мотивації досягнення успіху

Дослідження Д. Мак-Клеланда показали, що люди з високим рівнем захисту, тобто страхом перед нещасними випадками, частіше попадають у подібні неприємності, ніж ті, які мають високу мотивацію на успіх. Дослідження показали також, що люди, які бояться невдач (високий рівень захисту), віддають перевагу малому або, навпаки, надмірно великому ризику, де невдача не загрожує престижу. Німецький учений Ф. Буркард затверджує, що установка на захисне поведіння в роботі залежить від трьох факторів:

- ступеня передбачуваного ризику;
- переважної мотивації;
- досвіду невдач на роботі.

Підсилюють установку на захисне поводження дві обставини: перше - коли без ризику вдається одержати бажаний результат; друге - коли ризиковане поводження веде до нещасного випадку. Досягнення ж безпечного результату при ризикованому поводженні, навпаки, послаблює установку на захист, тобто мотивацію до досягнення успіху [14].

В результаті порівняння рівня мотивації досягнення успіху визначено, що респонденти групи А мають переважно високий і дуже високий рівень мотивації досягнення успіху; респонденти групи Б мають переважно середній і низький рівні.

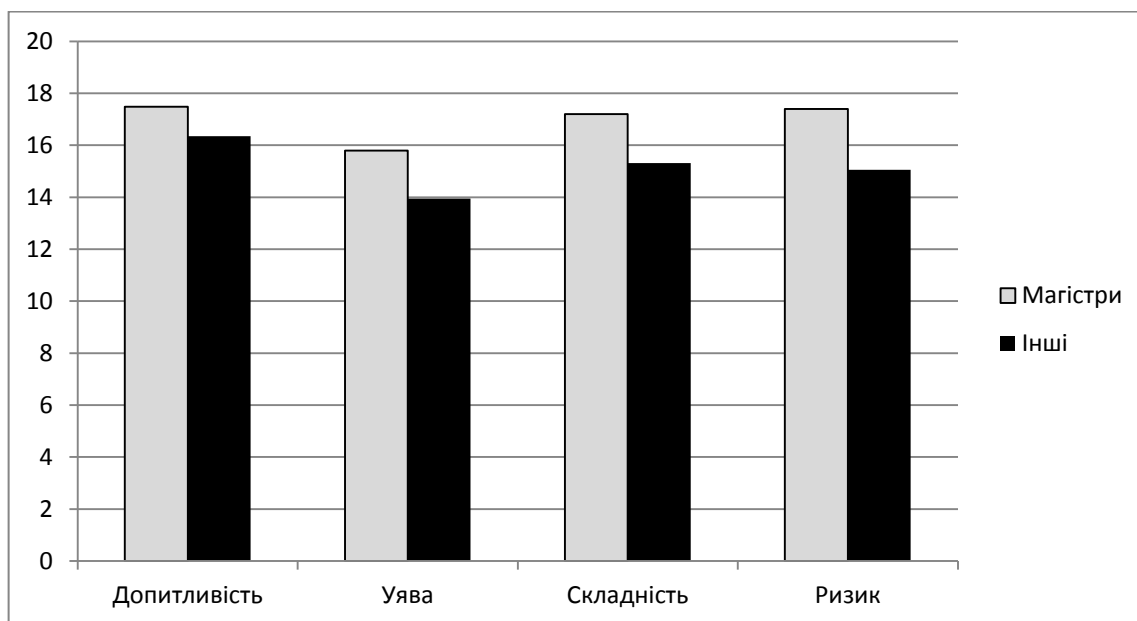
2.2.4 Порівняння результатів тестування творчих характеристик особистості

Проведено аналіз творчих характеристик особистості. Порівняння проводилось за наступними критеріями: допитливість, уява, складність, ризик. Результати представлені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.
Результати тестування творчих характеристик особистості

	Група А	Група Б
Допитливість	17,48	16,34
Уява	15,8	13,94
Складність	17,2	15,31
Ризик	17,4	15,06

При порівнянні творчих характеристик особистості виявлено статистичні відмінності між групами А і Б за всіма чотирма критеріями порівняння. Для групи А отримані наступні показники: допитливість – 17,48%, уява – 15,8%, складність – 17,2%, ризик – 17,4%. Для групи Б отримані наступні показники: допитливість – 16,34%, уява – 13,94%, складність – 15,31%, ризик – 15,06%. Порівняння представлено на рисунку 2.4.

Рис. 2.4. Порівняльна характеристика творчих характеристик особистості

Таким чином, рівень розвитку складових творчих характеристик особистості студентів (допитливість, уява, складність, ризик) у респондентів групи А мають високі показники.

2.2.5 Порівняння результатів тестування рівня розвитку дивергентного мислення

Проведено порівняльний аналіз рівня розвитку дивергентного мислення для груп респондентів А і Б. Результати представлені в таблиці 2.5.

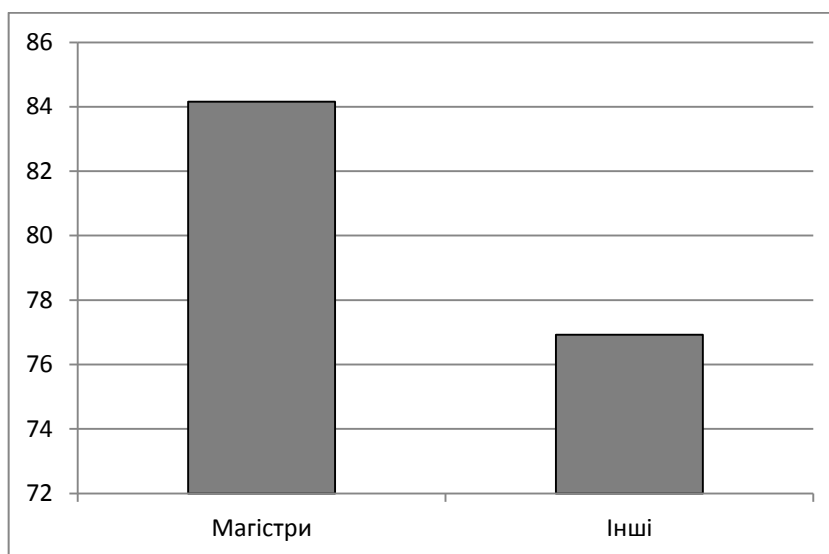
Таблиця 2.5.

Результати тестування рівня розвитку дивергентного мислення

	Група А	Група Б
Дивергентне мислення	84,16	76,92

При порівнянні груп А та Б виявлено статистичні відмінності за показником дивергентного мислення. Для групи А показник дивергентного

мислення складає 84,16%, показник дивергентного мислення для групи Б складає 76,92%. Порівняння представлено на рисунку 2.5.

Рис. 2.5. Порівняльна характеристика рівня розвитку дивергентного мислення

Дивергентне мислення – це мислення людей, яким властивий пошук максимальної кількості варіантів вирішення проблеми.

Дивергентне мислення зазвичай притаманне творчим особистостям, схильним створювати нові комбінації з тих елементів, які інші використовують лише звичним чином. Показово, що особливостями такого мислення є: 1) пластичність – коли пропонується не один, а декілька варіантів вирішення проблеми; 2) рухливість – легкість, з якою людина переходить від одного боку проблеми до іншого; 3) оригінальність – нестандартність рішення [2] .

Порівняльний аналіз рівня розвитку дивергентного мислення у респондентів груп А та Б показав, що рівень розвитку дивергентного мислення у студентів групи А на 7% вищий, ніж у студентів групи Б.

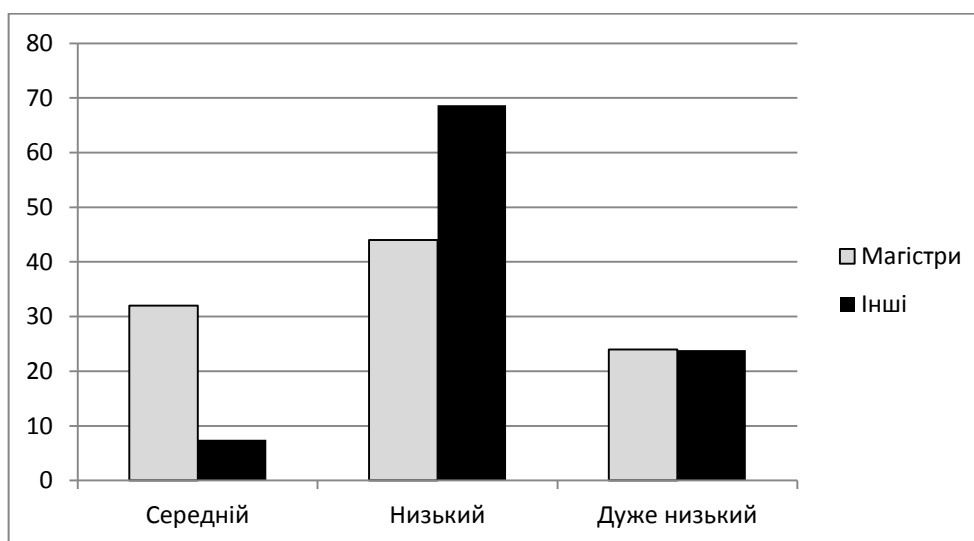
2.2.6 Порівняння результатів діагностики рівня розвитку емпатичних здібностей

Проведено аналіз результатів діагностики рівня розвитку емпатичних здібностей В.В.Бойко для груп респондентів А і Б. Результати представлені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.
Результати діагностики рівня розвитку емпатичних здібностей

	Група А	Група Б
Середній	32	7,462
Низький	44	68,65
Дуже низький	24	23,88

При порівнянні груп А і Б за показником рівня емпатичних здібностей виявлено наступні статистичні відмінності. Респонденти групи А мають низький та середній рівень емпатичних здібностей. Низький рівень емпатичних здібностей мають 44% респондентів групи А, середній рівень мають 32% респондентів групи А. Респонденти групи Б мають переважно низький рівень емпатичних здібностей. Низький рівень мають 68,65% респондентів групи Б, середній рівень мають 7,462% респондентів групи Б. Порівняння представлено на рисунку 2.6.

Рис. 2.6. Порівняльна характеристика рівня розвитку емпатичних здібностей

Існує погляд, відповідно до якого емпатія є універсальною творчою здібністю (Дж.Гілфорд). Психологічний механізм емпатії сприяє перетворенню знайомого в незнайоме, допомагає побачити в звичному незвичне, тобто відбувається художнє відкриття, без якого творчість є неможливою. [1]

Емпатія — розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання.

Емпатія може бути розглянута як афективна (емоційна) форма ідентифікації. Якщо при ідентифікації стан іншої людини визначається на основі раціональної інтерпретації, то при емпатії — на основі емоційного співпереживання. Емпатія пов'язана з прийняттям іншої людини такою як вона є. Її також називають емоційним резонансом на переживання іншої людини. Емпатія базується на почуттях, а не залежить від інтелектуальних здібностей.

Значення емпатії:

- хто уважно слухає, той може зрозуміти, що думає, відчуває інший (це з'єднує людей);
- емпатія підтримує сприйняття іншого таким, який він є;
- емпатія дозволяє краще розуміти інших, приносить їм радість з того, що хтось їх розуміє. [19]

Аналіз розвитку емпатичних здібностей у респондентів груп А та Б показав, що у студентів-магістрантів та студентів-бакалаврів емпатія знаходиться на середньому та низькому рівнях.

ВИСНОВКИ

В даній роботі проведено теоретично-експериментальний аналіз психологічних особливостей творчої особистості студентів вищих навчальних закладів.

Згідно мети та завдань дослідження було проведено порівняльний аналіз психологічних особливостей особистостей студентів-магістрантів та студентів-бакалаврів. В дослідженні представлено результати порівняння наступних характеристик особистості: рівень розвитку самоактуалізації особистості, домінуючі типи акцентуацій характеру, рівень мотивації досягнення успіху, особливості творчих характеристик особистості, рівень розвитку дивергентного мислення, рівень розвитку емпатичних здібностей.

В результаті порівняльного аналізу було виявлено, що існують статистично значущі відмінності респондентів групи А та Б за наступними критеріями: рівень розвитку дивергентного мислення, рівень мотивації досягнення успіху, рівень розвитку творчих характеристик особистості, між показниками рівня розвитку самоактуалізації: орієнтація в часі, цінності, креативність, домінуючим типом акцентуацій характеру.

Таким чином, до психологічного портрету сучасного студента входять наступні складові:

- високий рівень розвитку показників самоактуалізації (орієнтація в часі, цінності, креативність, аутосимпатія, контактність);
- високий рівень мотивації досягнення успіху;
- високий рівень розвитку складових творчих характеристик (допитливість, уява, складність, ризик);
- високий рівень розвитку дивергентного мислення;
- середній рівень розвитку емпатійних здібностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособ. для студ. вузов / Г. С. Абрамова [2-е изд., стереотип.]. — М. : Издательский центр «Академия», 1999. — 320 с.
2. Абрамова Ю.Г. Психология среды : истоки и направления / Ю. Г. Абрамова // Вопросы психологии. — 1995. — № 2. — С. 130–136.
3. Бобир О. В. Особистісні характеристики юнацтва з різними формами обдарованості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О. В. Бобир ; Харків. нац ун-т імені В. Н. Каразіна. — Х., 2005. — 20 с.
4. Богоявленская Д. Б. Вчера и сегодня психологии творчества / Д. Б. Богоявленская // Творчество в искусстве — искусство творчества [под ред. Л. Дорфмана и др.]. — М. : Смысл, 2000. — С. 186–198.
5. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества : наук.-метод. пособ. / Д. Б. Богоявленская. — Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1983. — 173 с.
6. Богоявленская Д. Б. О важности метода «креативного поля» / Д. Б. Богоявленская // Проблемы психологической диагностики : теория и практика : зб. наук. ст. — Таллин, 1977. — С. 67–82.
7. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. — 1997. — № 5. — С. 3–19.
8. Варламова Е.П., Степанов С.Ю. Психология творческой уникальности человека: рефлексивно-гуманистический подход / Е. П. Варламова, С. Ю. Степанов [изд. 2, дополн.]. — М. : Изд-во ИП РАН, 2002. — 256 с.
9. Васин Е.Я. Творчество и эмпатия / Е. Я. Васин // Вопросы философии. — 1987. — № 2. — С. 54–66.

10. Возрастная психология: личность от молодости до старости / М. В. Гамезо, В. С. Герасимова, Г. Г. Горелова, Л. М. Орлова. — М. : Ноосфера, 1999. — 272 с.
11. Гаспаров М. Л. Осип Манделъштам. Три его поэтики [Электрон. ресурс] / М. Л. Гаспаров. — Режим доступа: <http://som.fsio.ru/getblob.asp?id=10020085>.
12. Гілфорд Дж. Теорія структури інтелекту.-К.: Знання, 1996. Грєдинарова Е.М. Развитие творческого мышления как условие успешного обучения. // Практична психологія і соц. робота 1/1999, № 1.
13. Губин В. Д. Культура и творческая деятельность / В. Д. Губин. — М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987. — 95 с.
14. Дармограй В. М. Методологическая культура творчества : автореф. дис. на соискание ученой степени док-ра философ. наук. : спец. 09.00.03 / В. М. Дармограй ; Саратов. нац. ун-т // [Электрон. ресурс]. — Саратов, 2006. — 41 с. — Режим доступа: <http://vak.ed.gov.ru/announcements/filosof/DarmograyVM.doc>
15. Зазимко О. В. Психологічні основи ідентифікації технічної обдарованості в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук ; 19.00.07 / О. В. Зазимко ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2003. — 18 с.
16. Зиверт Х. Тестирование личности / Х. Зиверт // [пер. с немец.]. — М. : АО Интерэксперт, 1997. — 198 с. [илл.].
17. Интеллект и творчество : сб. науч. тр. / [отв. ред. А. Н. Воронин] ; РАН. Ин-т психологии. — М., 1999. — 289 с.
18. Исследование проблем психологии творчества / [под ред. Я. А. Пономарева]. — М. : Наука, 1983. — 284 с.
19. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя / И. С. Кон. — М.: Просвещение, 1989. 255с.: ил. (Психол. наука , школе).
20. Кривопишина Е.А. Исследования мотивации творческой деятельности в юношеском возрасте / Е.А. Кривопишина : матеріали конф.

викладачів, аспіратів, співробітників та студентів гуманітарного ф-ту (20-25 квітня 2006 р., 4.2) / М-во освіти і науки України, Сумський держ. ун-т. / Відп. за вип. Л. П. Валенкевич. — Суми : Вид-во СумДУ, 2006. — С. 127-131.

21. Кривопишина О. А. Образ світу як рефлексивне самоздійснення творчої особистості / О. А. Кривопишина // Вісник Національного університету України «Київський Політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. — К. : ІВЦ «Політехніка», 2007. — № 2 (20). — Ч. 1. — С. 84–88.

22. Кривопишина О. А. Особливості просторової матриці творчої особистості письменника М. В. Гоголя / О. А. Кривопишина // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : Зб. наук. праць / За ред. В. О. Моляко. — Т. 12. — Вип. 7. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 116–124.

23. Кривопишина О. А. Перспективи вивчення проблем психології творчості в контексті системного підходу / О. А. Кривопишина // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. — К. : Логос, 2007. — Т. 7, вип. 12. — С. 111–117.

24. Кривопишина О. А. Психологія літературної творчості в юності: монографія / Олена Анатоліївна Кривопишина. — Суми : Видавництво СумДУ, 2009. — 448 с.

25. Кривопишина О. А. Гендерний аналіз особливостей розвитку літературно обдарованих особистостей / О. А. Кривопишина // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць / За ред. В. О. Моляко. — Т. 12. — Вип. 3. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Я. Франка, 2008. — С. 101–110.

26. Кривопишина О. А. Дослідження способу життя літературно обдарованих особистостей у часо-просторових параметрах / О. А. Кривопишина // Актуальні проблеми психології: [зб. наук. праць Інституту

психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка]. — К. : Логос, 2008. — Т. 7. — Вип. 15. — С. 154-159.

27. Кривопишина О.А. Експериментальне дослідження життєвих подій як атракторів літературної творчості / О. А. Кривопишина / Актуальні проблеми психології // Зб. наук, праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Я. Франка, 2010. — Т.7 — Вип.23. — С.283-291.

28. Кривопишина О.А. Перспективи вивчення проблем психології творчості в контексті системного підходу / О. А. Кривопишина // Актуальні проблеми психології: [зб. наук, праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка]. —К. : Логос, 2007. —Т. 7. —Вип. 12. —С. 111-117.

29. Кривопишина О.А. Процес літературної творчості в юності у вимірах теорії динамічних систем / О. А. Кривопишина // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. — Серія № 12 : психологічні науки. —К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова,— № 22 (46). — С. 43-50.

30. Кривопишина О.А. Процес літературної творчості у юності у вимірах теорії динамічних систем / Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. Наук. Праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – № 22 (46).– С.43 – 50.

31. Кривопишина О.А. Процес літературної творчості, як низка самоподібних фракталів /Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія.Історична психологія. Психолінгвістика. // За ред. Максименка С.Д. – М.-Л.А.Чепи.-К.:ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2008. – Т. 9. – Ч. 3. – С.99-109.

32. Левенець А. Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук ; 19.00.07 / А. Є. Левенець ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. — К., 2006. — 19 с.

33. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості: Навчальний посібник. - К.: ЦНЛ, 2003. - 240 с.
34. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы психологии. — 1975. — № 2. — С. 31–45.
35. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Максименко С. Д. — К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. — 240 с.
36. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / Маслоу А. Г. : [пер. с англ.]. — СПб.: Издат. группа «Евразия», 1997. — 430 с.7
37. Моляко В.А. Поэтическая психология // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості: Збірник наукових праць / За ред. В. О. Моляко. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. — Т. 12. — Вип. 3. — С. 7–21.
38. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / Валентин Моляко // Вопросы психологии. — 1994. — № 5. — С. 86–95
39. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Творческая конструктология (пролегомены). — К.: «Освіта України», 2007. — 388 с.2
40. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательский центр «Академия», 1997. — 456 с.
41. Пономарев Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономарев. — М. Наука, 1976. — 303 с
42. Пономарев Я. А., Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Психология творчества : общая, дифференциальная, прикладная : пособ. / Я. А. Пономарев, И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов и др. — М. : Наука, 1990. — 320 с.
43. Психология творчества [пособ.] / [под ред. Я. А. Пономарева]. — М. : Наука, 1990. — 224 с.

44. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста [Текст] : учебное пособие для студентов и аспирантов психологических факультетов и гуманитарных факультетов вузов / Ф. Райс; Пер. с англ. Н. Мальгиной и др., [под общ. ред. А. А. Реана] : [изд. 2-е]. — СПб. : Питер, 2000. — 616 с. — (Мастера психологии).
45. Рунион Р. Справочник по непараметрической статистике / Рунион Р. — М. : Финансы-Статистика, 1982. — 196 с.6
46. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Типы методологических ориентаций в психологии творчества и рефлексии / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Наука — о человеке [под ред. Б.Ф. Ломова, Е.В. Филипповой]. — М., 1990. — С. 46–59.
47. Творча діяльність в ускладнених умовах / В. О. Моляко, А. Б. Коваленко, Л. А. Мойсеєнко, В. А. Семиченко, Т. М. Третяк та ін. // [за заг. ред. В. О. Моляко]. — К., 2007. — 308 с. [Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України].
48. Творча діяльність в ускладнених умовах / В. О. Моляко, А. Б. Коваленко, Л. А. Мойсеєнко, В. А. Семиченко, Т. М. Третяк та ін. // [за заг. ред. В. О. Моляко]. — К., 2007. — 308 с. [Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України].
49. Тодорів Л. Д. Психологічні умови формування життєвих перспектив у ранній юності (когнітивний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Л. Д. Тодорів ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. — К., 2000. — 19 с.
50. Туник Е. Е. Диагностика творческого мышления [креативные тесты] / Е. Е. Туник. — М. : Чистые пруды, 2006. — 56 с
51. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека Учебное пособие, 2-е изд., перераб. и доп. М.; Издательская корпорация «Логос», 1996. 320 с.9
52. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала личности : пособ. / Е. Л. Яковлева. — М. : Флинта, 1997. — 287 с.